

KALÓ FERENC

A DEKABRISTA FELKELÉS UTÁNI KORHANGULATHOZ (AHOGYAN HERZEN LÁTTA)

Az 1812. évi, az orosz történeti irodalomban Honvédő Háborúként számon tartott Napóleon felett győzelmet arató hadjáratban résztvevő orosz hadsereg nemesi származású tisztjei végigharcolták Európát egészen Franciaországig, Párizsig.

Európával megismerkedve eljutottak azon felismerésig, hogy Oroszország sok vonatkozásban elmaradott a Nyugathoz képest, Oroszországban a nyugati országok példáját követő változtatásokra van szükség. E változtatásokat kezdetben magától a cártól, I. Sándortól várták, amire némi alapot adtak az uralkodónak a trónralépését követő években hozott liberális színezetű intézkedései.

Amikor e várakozások szertefoszlottak, létrejöttek az első titkos társaságok (1816: Honmentő Szövetség; 1817: Katonai Társaság; 1818: Közjó Szövetsége stb.), amelyek céljaikat meglehetősen általánosságokban fogalmazták meg, a célhoz vezető utat pedig az eredménnyel legfeljebb csak hosszabb távon kecsegtető felvilágosító- propaganda tevékenységben látták.

A radikális elemek azonban az 1820-as évek elejére arra a felismerésre jutottak, hogy a változtatásokat erőszakkal, katonai felkelés útján lehet elérni. Így jött létre az Északi Társaság, melynek mérsékeltabb programját Ny. M. Muravjov dolgozta ki, és a – jobbágykérdés (értsd: jobbágyfelszabadítás), államszervezet, választójog vonatkozásában is – radikálisabb Déli Társaság, melynek alkotmánytervezete az Orosz Igazság P. I. Pesztyel nevéhez fűződik.

Az 1825. december 14-re tervezett, az uralkodóváltás bizonytalanságát, az átesketési szertartást kihasználni akaró felkelés az ismert szervezési gyengeségek, már a felkelés napját megelőző letartóztatások, tömegtámogatás hiánya – amelytől a szervezők, a nemesi származású katonatisztek kezdettől távol tartották magukat – következtében elbukott.

A bukást kegyetlen megtorlás követte: öt vezetőt kivégeztek (akasztással, pedig az orosz cárok a Pugacsov-felkelést követő kivégzések óta nem gyakorolták a halálbüntetést, nem is szólva orosz nemes bitófa általi kivégzéséről!), százakat száműztek Szibériába, elkövetkeztek I. Miklós uralkodásának „sötét évei”.

A kivégzéseket követő napon Filaret metropolita a moszkvai Kremlben hálaadó istentiszteletet mutatott be, „...mondott köszönetet a kivégzésekért, az egész cári család imádkozott, mellette a szenátus, a miniszterek, a gárdisták sűrű tömege”.¹

Az istentiszteleten ott volt egy előkelő orosz nemes Ivan Alekszejevics Jakovlev, (aki 1812-ben a Moszkvába bevonuló Napóleon békekötésre fel szólító személyes üzenetét vitte I. Sándorhoz, amely egyébként válasz nélkül maradt!) 14 éves Szása nevű fia is, aki majd Alekszandr Ivanovics *Herzen* (1812–1870) néven a 19. századi orosz, sőt bizonyos vonatkozásban az európai szellemi életet meghatározó íróként, publicistaként, gondolkodóként válik ismertté.

Nemcsak gyermek- és ifjúkorának, de egész életének meghatározó élménye volt az 1825-ös év, a dekabrista felkelés. Ha a 14 éves ifjú nem is tudta pontosan követni az eseményeket, ha értelme nem is volt képes maradéktalanul feldolgozni e hősies, ugyanakkor tragikus esemény-láncolatot, mégis olyan mély hatást gyakorolt szellemi fejlődésére, hogy méltán érezhette: „... új világ tárult fel előttem, amely egyre határozottabban vált egész erkölcsi lényem központjává, nem tudom, hogyan történt, ha kevéssé is, és igen zavarosan értettem is meg, hogy miről van szó, de éreztem, hogy én nem arra az oldalra tartozom, ahol kartács és lázadások leverése, ahol börtön és rablánc van: Pesztyelnek és társainak kivégzése végleg felébresztette lelkemet a gyerekkor álmaiból.”²

A dekabristák és Herzen eszmei fejlődésének rokon vonásai, az Oroszország jövőjéért való tennivágyás magyarázza, hogy Herzen önmagát mindig az ügy folytatójának tartotta, a dekabristákat „a nagy elődöknek”, „...akiktől szellemi születésünket számítjuk..., akiknek hangja felébresztett bennünket...”³

A dekabrista felkelés leverését követő önkényuralom erősödése elmélyítette a nagy francia forradalom eszméi iránti érdeklődését, kialakította zsarnoksággyűlöletét, végérvényesen meghatározta az érdeklődés és eszmei rokonságon alapuló, Ny. P. *Ogarjov*hoz (1813–1877) fűződő, egy életre szóló barátságát.

A fentiek alapján egyáltalán nem meglepő, mitöbb teljességgel érthető, hogy Herzen írásaiban sokat foglalkozott a dekabrista eszmék születéséhez vezető előzményekkel (így az 1812-es év eseményeivel), ezen eszméket megszólaltató költők tevékenységével, műveivel (pl. Puskin, Rilejev,

¹ Kovács Endre: Herzen, Gondolat Bp. 1978. 19.

² Herzen, A. I.: Emlékezések és elmélkedések (Szemelvények) Bp., 1953. 30.

³ Herzen, A. I.: Szobranijje szocsinyenij v trideatyi tomah. Moszkva, 1954-65, T. XIII., sztr. 67. (a továbbiakban: Szobr. szocs., a római szám a kötetet, az arab szám az oldalt jelzi)

Ogarjov), a felkelés előkészítésével, leverésének körülményeivel, a bukást követő kegyetlen megtorlással.

Jelen írásunkban – a teljesség igénye nélkül – arra vállalkozunk, hogy az 1820-as évek második felének valamint az 1830-as éveknek az oroszországi kor-érzését, kor-hangulatát idézzük fel – ahogyan Herzen látta – egy irodalmi (M. J. Lermontov, 1814–1841), egy képzőművészeti (a festő K. P. Brjullov, 1799–1852), egy történetfilozófiai (P. Ja. Csaadajev, 1794–1856) példán keresztül.

A dekabrista felkelés leverését, a megtorlást követő sokk a társadalmi gondolkodás, az irodalom terén is űrt eredményezett. A változást kívánó, akaró nemesség sorait a szó valódi értelmében, azaz fizikailag is meggritkították. Akik elkerülték a kivégzést, a száműzetést, azok hallgatásra kényszerültek.

E rezignált korban csupán Puskin költészete jelentett reményt, akinek „zengő éneke... felhangzott a kínok és rabság völgyében; ez a dal folytatta a letűnt kort, férfias hangjával megtöltötte a jelent és elküldte üzenetét a távoli jövőbe.”⁴

Puskinnak valóban vannak költeményei, amelyek azt bizonyítják, hogy az I. Miklós által rákényszerített cári censorság idejében is hű maradt a dekabrista eszmékhez, a száműzött barátokhoz (pl.: Üzenet Szibériába, Arion). Ugyanakkor Herzen azt is jól érzékelte, hogy az Anyegin-típusban jelentős mértékben tükröződtek a kortünetek. Ebből adódott, hogy Herzen helyes következtetésre jutott, amikor – a Byron-i hatást elismerve – kiemelten hangsúlyozta Anyegin orosz voltát: „Anyegin – orosz, csak Oroszországban lehetséges; ott elkerülhetetlen, lépten-nyomon megtalálható.”⁵

Ugyanakkor azt is érzékelte, hogy itt nem csupán irodalmi művek típusairól van szó: Oroszország szerte (sőt Nyugat-Európában is!) „lézengtek” a feleslegesség tüneteit magukban hordozó tehetséges, képzett, de semmittevésre kárhóztatott „felesleges emberek.”

Vagyis a dekabrista felkelés leverése utáni évek kiúttalansága, azaz az orosz valóság szülte ezt a típust, aki képzettsége, tehetsége, nemegyszer szándéka ellenére haszontalanságra, tehetetlenségre ítéltetett, mintegy tiltakozásul a korabeli valóság, a társadalmi viszonyok ellen. Herzen úgy ítélte meg, hogy az Anyeginekben, Pecsorinokban, Beltovokban sűrűsödtek a liberális-nemesi értelmiség „feleslegességének” jegyei a Mikló-korabeli viszonyok közepette, s e típusok – szkepticizmusokkal, szükségtelenség-érzésükkel – a rendszerrel szembeni oppozíciót is magukban hordták.

Anyegint elemezve Herzen Lenszkij alakját a főhős „vice versa”-jának tekintette, aki „...Anyegin lelkiismeretének utolsó kiáltása, ...ifjúkori eszmé-

⁴ Herzen, A. I: Szobr. szocs. VII. 214–215

⁵ Herzen, A. I: Szobr. szocs. VII. 204.

nye, ...akinek nincs mit tennie Oroszországban,...” s ezt Puskin is érzékelte, ezért „...oltotta ki életét Anyegin kezével”.⁶

A Lenszkijek, a megváltozott körülmények között életképtelenek, mint ahogyan a valóságban is annak bizonyult a költő D. V. *Venyevityinov*, (1805–1827), aki közvetlenül 1825 után jelentkezett az irodalomban, „...telve álmokkal és 1825 eszméivel. De alighogy szólhatott néhány fennkölt szót, elpusztult, mint a délszaki virág, amelyet megcsapott a Baltikum jeges fuvallata.”⁷

Herzen tehát Puskin költészetében is talált a korra jellemző rezignált hangokat, de ezeket a felháborodás jeleként értékelte, mintegy ezzel is kiemelve, hogy Puskin a szabadságeszmék, a dekabrista eszmék kifejezője, továbbvivője volt.

Ez a reménykedő hang azonban Puskin után nem talált követőt a költészetben. Azok a költők, akiknek munkássága az 1820-as évek második felében, az 1830-as években teljesedett ki, a kiábrándultság, a reménytelenség érzését szólaltatták meg költészetükben. E kornak jellemző alakja: M. J. *Lermontov*.

Lermontov és Herzen szorosabb értelemben véve is egyazon nemzedékhez tartoztak. Nemzedékük gyerekfejjel élte át az 1825 előtti erjedést, a dekabrista felkelést, majd a megtorlást. Tehetségük, önmegvalósításuk kibontakozása a reakció tobzódásának komor éveire esett. Ilymódon Herzen közel állt Lermontovhoz; jól érzékelte, teljességgel megértette – hiszen önmagán is tapasztalta – azt a lelkiállapotot, amely Lermontov költészetére jellemző.

Ezért meglepő talán az első látásra, hogy az orosz irodalmat taglaló cikkeiben kevés szót ejt Herzen Lermontov egy-egy verséről, vagy a „Korunk hőse”-ről. Pedig ismerte, szerette e verseket, a *Poljarnaja Zvezda* és a *Kolokol* hasábjain a cenzúra által tiltott költemények is megjelentek. (Az 1856 május 25-i számban publikálta elsőként teljes terjedelemben a Puskin halála kapcsán írt, a cárizmust teljes nyíltsággal leleplező Lermontov-verset.) A „Korunk hőse” *Pecsinin*-ját – helyesen – a korra jellemző felesleges ember-típus sorába, Anyegin mellé helyezte Herzen, mint ahogyan észrevette és helytállóan értékelte a „*Mcir*” emberektől elvonuló főhősének magatartásában a költő szabadság utáni vágyakozását s a sajátságos tiltakozást is.⁸

Az említett szükséztűség érthetővé válik számunkra, ha figyelembe vesszük, hogy az orosz irodalomról rajzolt képsorban Herzen nem annyira

⁶ Herzen, A. I: *Szobr. szocs.* VII. 206.

⁷ Herzen, A. I: *Szobr. szocs.* VII. 223.

⁸ M. Gillelson: *Lermontov v ocenke Gercena* (V knyige: *Tvorcsesztvo M. J. Lermontova*. Moszkva, 1964. 385.)

Lermontov műveinek konkrét elemzésére, mint inkább Puskin és Lermontov párhuzamba állítására helyezte a hangsúlyt. Véleménye szerint a két költő összevetésével érzékletesen megrajzolható az a kor-érzés, az a kor-hangulat, ami az 1825 utáni orosz gondolkodást, irodalmat jellemezte.

Amíg Puskin költészetéből végső soron kicseng a remény, addig Lermontov nemzedéke előtt – a nyomasztó kor miatt – alig mutatkozott bármiféle remény is, hiszen e nemzedék – Herzen szavaival élve – „...könnyeit viszatartva hallgatásra kényszerült, ...megtanulta magába zárkózva érlelni a gondolatokat – és milyen gondolatokat. Ezek már nem a liberalizmus, nem a haladás eszméi voltak, - hanem a kétségek, a tagadás, a dühvel teli gondolatok. Hozzászokva ezekhez az érzésekhez Lermontov nem talált menekvést a líraiságban, mint Puskin. Lermontov ábrándjaiban és örömeiben is a szkeptizmus súlyos terhét vonszolta”.⁹

Herzen azt is világosan látta, hogy e reménytelen kételkedés mögött a korabeli Oroszországgal szembeni ellenállás rejlik, hogy Lermontovot – különösen a Puskin halálát követő években – könyörtelen szókimondása, nyíltsága következtében éppúgy a cári rendszert, az önkényt leleplező erőkhöz tartozónak kell tekintenünk, mint Puskit vagy Gogolt.

A Lermontov költészetében kifejezésre jutó korhangulat megfogalmazást nyert P. Ja. *Csaadajev* híressé vált filozófiai levelében is.

1836. szeptember végén a *Tyeleszkop* c. folyóirat 15. kötetében látott napvilágot a *Filozófiai levelek ...asszonyhoz*. 1. levél, a szerző neve, vagyis aláírás nélkül. Mégis mindenki (akihez eljutott a cikk!) hamarosan megtudta, köztük az uralkodó és a III. ügyosztály vezetője Benkendorf is, hogy a szerző *Csaadajev*. Az a *Pjotr Csaadajev*, aki a 19. orosz eszmetörténet egyik legérdekesebb, legnagyobb hatást kifejtő kivételes szellemi nagyságú egyénisége volt. Életútja talányos, rejtélyek sorával kísért: tisztként vett részt a Napóleon elleni háborúban, majd lovas zászlósként szolgált a testőrségben, fontos üzenettel érkezett I. Sándorhoz a troppai kongresszusra, szabadkőműves, leendő dekabristák barátja, maga is tagja az egyik titkos társaságnak, költők-írók közeli ismerőse-barátja (köztük Puskiné is!), aki szép karrier előtt állva váratlanul, sokak számára érthetetlenül hátat fordított a szolgálatnak, a közéletnek. Még a dekabrista felkelés előtt külföldre utazott, ahonnét 1826-ban váratlanul hazatért, ami azonnali rendőri megfigyeléssel járt.

A szóban forgó 1836-ban megjelent első filozófiai levelet *Csaadajev* meg 1829-ben írta, kéziratban már évek óta terjedt, másolták, bizalmas baráti társaságokban felolvasták azt, illetve további nem publikált levelek is ismeretek voltak. Az 1836-ban publikált levél következményei: a *Tyeleszkop* folyóiratot betiltották, kiadóját N. I. Nagyvezsgyint száműzték, a cenzort elbo-

⁹ Herzen, A. I: *Szobr. szocs.* VII., 225.

csátották állásából, a szerzőt Csaadajevet eltiltották az írástól, publikálástól, szobafogságra kárhoztatták, mitöbb cári parancsra örültnek nyilvánították, akit naponta látogatott egy kirendelt hatósági orvos.¹⁰

A nevezetes filozófiai levelet Herzen a vjatkai száműzetésében olvasta és rendkívül mély benyomást tett rá, így érthető, hogy több írásában is (pl.: A forradalmi eszmék fejlődése Oroszországban, Emlékezések és elmélkedések) visszatért e – szerinte – keserűséget, lemondást, pesszimizmust sugárzó íráshoz. „Ennek a levélnek a megjelenése az egyik legjelentősebb esemény volt. Felhívás, az ébredés jele; a levél megtörte a december 14-e utáni jeget... Ez a komor hang csak azért hangzott fel, hogy tudomására hozza Oroszországnak, hogy sohasem élt ember módjára, ...Azt üzenté Oroszországnak, hogy múltja haszontalan, jelene sivár, semmiféle jövője nincs.”¹¹

A levél következtetéseivel – mint sokan mások – Herzen sem értett egyet, különösen vonatkozott ez az éles Oroszország-bírálatra, a katolicizmus pozitív megítélésére a pravoszlávia ellenében. Oroszország múltjának sivársága, jelenének meddősége, jövőjének teljes tagadása, Oroszország időnkivülisége, térenkivülisége nem válthatott ki egyetértést a formálódó eszmék (szlavofilok, nyugatosok) hordozóiban. „Egyetnemértve Csaadajevvel, teljes mértékben tisztában vagyunk, milyen úton-módon jutott el e pesszimista és reményvesztett állásponthoz; annál is inkább, mert a tények napjainkig mellette szólnak, nem pedig ellene. Mi bízunk, ...mi reménykedünk,... (mármint Oroszország jövőjében, megjegyzés tőlem K. F.) Az a végkövetkeztetés, amit Csaadajev levont nem érdemel említést, a levél nem ezért fontos; jelentőségét az adja, ...hogya felrázta a lelkeket.”¹²

Igaz ugyan, hogy Herzen már az emigrációban 1850–51-ben A forradalmi eszmék fejlődése Oroszországban c. művében vetette papírra az idézettek, de *lényegileg* a levél megjelenése idejének benyomásait adta vissza. A „mi bízunk”, „mi reménykedünk” kifejezések pedig már egyértelműen tükrözik az 1848-1849-es forradalmak után formálódó Herzen-i álláspontot, amely szerint Nyugat-Európa forradalmisága kiégett, a biztató jövő Oroszországnak, mert az – a Herzen által 1849 és 1855 között kifejlesztett elmélet, a sajátos orosz szocializmus révén – megújulni, fejlődni képes.

De Csaadajev megszólalása, a jeladás – az évtizednél hosszabb komor évek, hallgatás után – igen jelentős hatást gyakorolt a korabeli orosz szellem életre. Ahogyan Herzen írta: „A sötét éjszakában eldőrdült pisztolylövés

¹⁰ Ld: Lebegyev, A: Csaadajev. Gondolat. Bp. 1985., Köves Erzsébet: Kelet és Nyugat. Orosz eszmék I. Miklós korában. Magvető. Bp. 1982., Köves Erzsébet: Az orosz dilemma, Magvető. Bp. 1987., Csaadajev: Filozófiai levelek egy hölgyhöz, Magyar Helikon, 1981.

¹¹ Herzen, A. I: Szobr. szocs. VII. 221–222.

¹² Herzen, A. I: Szobr. szocs. VII. 222.

volt; nem lehetett tudni egy katasztrófa végét jelezte-e, vagy segélykiáltás volt, a hajnal hírhozója,- de mindenképpen fel kellett ébredni.”¹³

Herzen szerint Csaadajev megszólalása meghallgatásra talált az 1830-as évek végén, 1840-es évek elején kibontakozó szellemi áramlatok (szlovo-filok, nyugatosok) képviselőinél. „Csaadajev levele olyan volt, mint hívó trombitaszó; a jel megadatott, és minden felől új hangok szólaltak meg; ifjú harcosok léptek a küzdőterre, bizonyítva azt a szótlanul, némán végzett munkát, ami az elmúlt tíz év alatt végbement.”¹⁴

A dekabrista felkelés után kilátástalanság, kiútatlanság, reményvesztettség Herzen megítélése szerint – túl az irodalomban, a társadalmi gondolkodásban imént vázolt megfogalmazásán – a képzőművészetben is tükröződött Karl Pavlovics *Brjullo*v (1799–1852) „Pompeji utolsó napja” című festményében (1830-1833; Orosz Múzeum)

A pétervári Művészeti Akadémia elvégzése után Brjullov Itáliába utazott, zsánerképeket festett (Itáliai reggel, 1824; Szőlőszedő lány Nápoly környékén, 1827; Itáliai dél, 1827)

1827-ben látogatta meg először Pompeji romjait, amelyet i.e. 79-ben a Vezúv kitörése, a vulkánkatasztrófa pusztított el. Brjullov tanulmányozta a festmény alapjául szolgáló történetet, leírást (Plinius-levelek), jelen volt ásatásoknál, a helyszínen készített rajzok és tanulmányok szolgáltak alapul a festményhez.

Az 1833-ban elkészült képet kiállították Milánóban, Párizsban, majd 1834 nyarán szállították Oroszországba, ahol kiállítása jelentős társadalmi eseménnyé vált. Gogol lelkendezve üdvözölte, Puskin verset szentelt az alkotásnak.

A klasszicizmus jegyeit tükröző, de figuráinak elrendezésével, megrajzolásával a realizmus felé is mutató Brjullov-kép már Herzen naplójában (1842. szeptember 22.) úgy áll előttünk, mint olyan alkotás, amelynek hatása egyedülálló a kortárs művészetben: „Az orosz festészet legnagyobb alkotása, természetesen, a Pompeji utolsó napja. Különös, tárgya túlmutat a tragikuson, maga a küzdelem is lehetetlen. A vad, a fékezhetetlen természeti erő az egyik oldalon és minden létező kilátástalanul tragikus pusztulása a másikon.”¹⁵

Az önmagában véve is megrázó természeti csapás azért kap még nagyobb hangsúlyt, azért vált ki a nézőben borzalmat, mert a művész témaválasztása – Herzen értelmezésében – egyáltalán nem véletlen. „Az új fázis az orosz irodalomban” (1864) c. cikkében egyértelműen megfogalmazást nyert az a gondolat, hogy a dekabrista felkelés bukását követő évek kilátástalansá-

¹³ Herzen, A. I: Szobr. szocs. IX. 139.

¹⁴ Herzen, A. I: Szobr. szocs. VII. 223.

¹⁵ Herzen, A. I: Szobr. szocs. II. 229.

ga olvasható ki a képből; vagyis az a korézés, korhangulat, ami kifejezést nyert Csaadajev levelében és Lermontov költészetében, ugyanazon években képzőművészeti megfogalmazást is kapott Brjullov festményével.

Az elmondottakra idézzük Herzen szavait: „Miben kereste a művész az ihletet? Mi fő képe, ennek a remekműnek a témája...? Tekintsenek erre a különös látomásra. A hatalmas képen megdöbbsent, megrémült emberek csoportjai láthatóak; menekülni igyekeznek; pusztulnak a vulkán-kitörés, a földrengés, a kataklizma közepette; elbuknak a dühödt, ostoba, egyenlőtlen erő csapásai következtében, minden ellenállás hiábavaló, sikertelen lenne. Ilyen az ihlet, amely a pétervári atmoszférából merítettett.” /*(kiemelés tőlem: K. F.)*¹⁶

Egyértelmű tehát, hogy a művész, a műalkotás és kora kapcsolatát – ami Herzen esztétikai nézeteinek alap gondolata – Brjullov művészetében is meglátta Herzen, a témaválasztásában bizonyos fokú tiltakozást is felfedezni vélt a korabeli orosz viszonyok ellen.

Brjullov, K. P.: Pompeji utolsó napja (1833, Orosz Múzeum, Szentpétervár)

„Ekkor hamueső kezd hullani, egyelőre csak ritkásan. Hátrapillantok: mögöttünk sötétség terjengett, elborította a földet, rohanó áradat módjára hömpölygött utánunk.

¹⁶ Herzen, A. I: Szobr. szocs. XVIII. 188.

Alig tekintünk körül, máris sötétség szakad ránk, nem olyan, mint a holdtalan vagy felhős éjszaka, hanem olyan, mint mikor zárt helyiségben eloltják a lámpát.

Ekkor felhangzott az asszonyok jajveszékelése, gyermekek siránkozása, férfiak kiáltozása: egyesek szüleiket, mások gyermekeiket vagy házastársukat szólították, vagy hangjukról lassan felismerték; egyesek a maguk baján, mások szeretteik sorsán siránkoztak; akadtak olyanok is, akik halálfélelmükben a haláláért esedeztek, sokan az égi istenek felé nyújtogatták karjukat, sokan mások azt hangoztatták, hogy nincsenek már sehol sem istenek, és rászakadt a világra az a bizonyos utolsó, örökké tartó éjszaka.”

Ifjabb Plinius: Levelek. (A Vesuvius kitörése,
Fordította. Borzsák István)
Európa Kiadó, Bp. 1981. 190. oldal